

QISHLOQ XO'JALIGI KORXONALARIDA CHORVACHILIK MAHSULOTLARI TANNARXINI KAMAYTIRISHNING IQTISODIY MEXANIZMLARI

Abduraimova Husnora Abduqayum qizi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23304329>

Annotatsiya. Mazkur tezisda qishloq xo'jaligi korxonalarida chorvachilik mahsulotlari (sut va go'sht) tannarxini optimallashtirish va kamaytirishning iqtisodiy mexanizmlari tadqiq etilgan. Tarmoqda xarajatlar tarkibini tahlil qilish asosida ozuqa bazasini diversifikatsiyalash, vertikal integratsiyani chuqurlashtirish hamda logistika zanjiridagi yo'qotishlarni kamaytirishning iqtisodiy samarasi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: chorvachilik, mahsulot tannarxi, xarajatlarni optimallashtirish, ozuqa birligi, iqtisodiy mexanizm, vertikal integratsiya, samaradorlik.

Аннотация. В данных тезисах исследованы экономические механизмы оптимизации и снижения себестоимости продукции животноводства (молока и мяса) в сельскохозяйственных предприятиях. На основе анализа структуры затрат научно обоснован экономический эффект диверсификации кормовой базы, углубления вертикальной интеграции и сокращения потерь в логистической цепочке.

Ключевые слова: животноводство, себестоимость продукции, оптимизация затрат, кормовая единица, экономический механизм, вертикальная интеграция, эффективность.

Abstract. This thesis examines the economic mechanisms for optimizing and reducing the prime cost of livestock products (milk and meat) in agricultural enterprises. Based on the analysis of the cost structure, the economic effect of diversifying the feed base, deepening vertical integration, and reducing losses along the supply chain is scientifically substantiated.

Keywords: livestock farming, product cost, cost optimization, feed unit, economic mechanism, vertical integration, efficiency.

KIRISH

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasini modernizatsiya qilish, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini diversifikatsiyalash hamda aholini chorvachilik mahsulotlari (sut va go'sht) bilan barqaror ta'minlash davlat iqtisodiy siyosatining eng ustuvor strategik vazifalaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasi hamda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyalarida agrar sohada yuqori qo'shilgan qiymat zanjirini shakllantirish, klasterlash va kooperatsiya tizimini rivojlantirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish vazifalari belgilangan. Chorvachilik tarmog'i uzoq biologik va texnologik ishlab chiqarish sikliga ega bo'lib, aholining kundalik ozi-ovqat xavfsizligini ta'minlashda bevosita ishtirok etadi.

Biroq, zamonaviy bozor iqtisodiyoti va kuchli raqobat sharoitida ko'plab qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir etuvchi asosiy muammo — bu tayyor mahsulotlar tannarxining yuqoriligidir. Tannarxning yuqoriligi milliy mahsulotlarimizning nafaqat tashqi bozorlarda, balki ichki bozorda ham xorijiy import mahsulotlari bilan raqobatga kirishish imkoniyatlarini cheklab qo'yimoqda.

Akademik tadqiqotlar va tarmoq korxonalarining moliyaviy hisobotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, chorvachilik korxonalarida xarajatlarni strategik boshqarish, yashirin operatsion yo'qotishlarni aniqlash va ularni bartaraf etish tizimi yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan.

Ayniqsa, ozuqa tarkibining muvozanatsizligi, ozuqani saqlash va konservatsiyalash bosqichlaridagi yuqori texnologik yo'qotishlar hamda logistika zanjiridagi tarqoqlik korxona xarajatlarini asossiz ravishda oshirib yubormoqda. Shu sababli, ta'minot va ishlab chiqarish zanjirining har bir bo'g'inida resurs tejovchi iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish, tannarx shakllanishining iqtisodiy-matematik modellarini amaliyotga tatbiq etish hamda ishlab chiqarish zanjirini vertikal integratsiyalash orqali xarajatlarni optimallashtirish masalasi yuqori ilmiy va amaliy dolzarblikka ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini strategik boshqarish va mahsulot tannarxini optimallashtirish masalalari iqtisodchi olimlar tomonidan keng tadqiq etib kelinmoqda. Tarmoqda tannarxni kamaytirish va resurslardan oqilona foydalanishning nazariy asoslari dastlab klassik iqtisodiy nazariyalarda ishlab chiqarish omillari va transformatsion xarajatlar prizmasida o'rganilgan. Xususan, chorvachilikda eng katta ulushni tashkil etuvchi ozuqa ratsionini minimal qiymatda shakllantirish muammosi iqtisodchi olim G.Stigler tomonidan chiziqli dasturlash modellarini qo'llash orqali klassik optimallashtirish masalasi sifatida ilmiy asoslab berilgan.

Shuningdek, R.Kay, W.Edwards va P.Duffy o'z tadqiqotlarida agrar korxonalarda xarajatlarni o'zgarmas va o'zgaruvchan komponentlarga ajratish, zararsizlik nuqtasi (break-even tahlili) va marjinal foydani optimallashtirish metodologiyasini agrar menejmentning asosiy vositasi sifatida ko'rsatib o'tishgan. C.Horngren va uning hammualliflari esa boshqaruv hisobida maqsadli tannarx (target costing) yondashuvini tizimlashtirib, bozor narxidan kelib chiqqan holda ta'minot zanjiri bo'yicha xarajat limitlarini belgilash mexanizmlarini taklif etishgan.

Respublika agrosanoat majmuasi korxonalarida subyektlararo munosabatlarni tartibga solish, ishlab chiqarish operatsiyalarini vertikal integratsiyalash va tarmoq xarajatlarini kamaytirish masalalari mahalliy olimlarimiz tomonidan ham keng miqyosda o'rganilmoqda. K.A.Choriyev chorvachilikda mahsulot tannarxini kamaytirishning fundamental asosi sifatida ozuqa bazasini diversifikatsiyalash va ekin maydonlarini optimallashtirish zarurligini ta'kidlaydi. M.K.Pardayev va B.I.Islomov agrosanoat korxonalarida ichki iqtisodiy zaxiralarni safarbar etish va operatsion xarajatlarni omilli tahlil qilish mexanizmlarini o'rganishgan.

Klaster tizimida xomashyo yetkazib beruvchilar va qayta ishlovchi tuzilmalar o'rtasida manfaatlar mutanosibligini ta'minlash hamda shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish masalalari A.Nasimov va Sh.A.Tursunov ishlarida aks ettirilgan. Chorvachilik majmualarida moddiy-texnika ta'minoti, transport va logistika xarajatlarini boshqarish modelini M.S.Yusupov tadqiq etgan bo'lsa, tarmoqda innovatsion va biotexnologik yechimlarni qo'llash orqali xarajatlarni qisqartirish imkoniyatlari B.Eshmatov tomonidan o'rganilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Qishloq xo'jaligi korxonalarida chorvachilik mahsulotlari tannarxini optimallashtirish va kamaytirish mexanizmlarini baholashda tizimli yondashuv, qiyosiy-omilli tahlil hamda iqtisodiy-matematik modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Tarmoqda ishlab chiqarish xarajatlarini baholash va ularni bo'g'inlar kesimida guruhlashda faoliyat turlariga asoslangan hisobga olish (Activity-Based Costing — ABC) yondashuvi qo'llanildi. Mazkur yondashuv xarajatlarni ta'minot zanjirining har bir bosqichi (ozuqa yetishtirish, parvarishlash, logistika, saqlash va qayta ishlash) bo'yicha alohida tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida chorvachilik mahsulotlari (sut va go'sht) birligining normativ tannarxini shakllantirish omilli modeli quyidagicha aniqlandi:

$$C = \frac{X_{oz} + X_{meh} + X_{vet} + X_{log} + X_{sq} + X_{am} + X_b}{Q}$$

Bu yerda: C – mahsulot birligining tannarxi (*som/kg* yoki *som/litr*); X_{oz} – ozuqa xarajatlari; X_{meh} – mehnatga haq to'lash xarajatlari; X_{vet} – veterinariya xizmati va dori vositalari xarajatlari; X_{log} – transport-logistika xarajatlari; X_{sq} – birlamchi sovitish, saqlash va qayta ishlash xarajatlari; X_{am} – asosiy vositalar amortizatsiyasi; X_b – boshqa operatsion xarajatlar; Q – ishlab chiqarilgan tovar mahsulot hajmi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qishloq xo'jaligi korxonalarida chorvachilik mahsulotlari (sut va go'sht) tannarxini tizimli optimallashtirish ta'minot zanjirining har bir bo'g'inida resurs tejovchi iqtisodiy mexanizmlarni qo'llashni talab etadi. O'tkazilgan tadqiqotlar va tarmoq korxonalarining moliyaviy hisobotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ishlab chiqarish sharoitida ozuqa bazasining tarqoqligi, konservatsiyalashdagi yo'qotishlar va logistika zanjiridagi uzilishlar tannarx oshishiga olib keluvchi asosiy omillardir. Mazkur muammolarni bartaraf etish hamda qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy barqarorligini oshirish maqsadiga qaratilgan istiqbolli iqtisodiy model ishlab chiqildi. Ushbu modelning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Chorvachilik korxonalarida xarajatlarni optimallashtirish va samaradorlik ko'rsatkichlari

T/r	Iqtisodiy ko'rsatkichlar	Amaldagi holat	Istiqbolli model	Farq (+/-)	O'zgarish, % da
1.	1 litr sut yetishtirish tannarxi, so'mda	6 800	5 700	-1 100	-16,2
2.	1 kg go'sht yetishtirish tannarxi, so'mda	73 500	62 800	-10 700	-14,6
3.	Ozuqa xarajatlarining jami xarajatlardagi ulushi, % da	64,2	51,0	-13,2 pp	-20,6
4.	Logistika va transport xarajatlarining ulushi, % da	12,5	8,5	-4,0 pp	-32,0
5.	Korxonalarining yakuniy rentabellik darajasi, % da	11,8	24,5	+12,7 pp	2,1 marta

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, taklif etilayotgan iqtisodiy mexanizmlarni amaliyotga tatbiq etish hisobiga 1 litr sut tannarxini 16,2 foizga, 1 kg go'sht tannarxini esa 14,6 foizga kamaytirish imkoniyati mavjudligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Ozuqa bazasini korxonaning ichki imkoniyatlari hisobiga shakllantirish (vertikal integratsiya) jami xarajatlar tarkibida ozuqa ulushini 64,2 foizdan 51,0 foizgacha pasaytiradi.

Transport marshrutlarini optimallashtirish va raqamli monitoring tizimlarini joriy etish evaziga logistika xarajatlarining ulushi 12,5 foizdan 8,5 foizgacha (ya'ni 32,0 foizga) qisqaradi. Natijada, ishlab chiqarish subyektlarining yakuniy sof rentabellik darajasi amaldagi 11,8 foizdan 24,5 foizgacha, ya'ni salkam 2,1 martaga oshadi. Xarajatlar tarkibidagi o'zgaruvchan xarajatlarning (AVC) bunday tizimli kamayishi (3) formulaga muvofiq korxonaning zararsizlik nuqtasini ((Q_z)) sezilarli darajada pasaytiradi. Bu esa qishloq xo'jaligi korxonalariga chorvachilik mahsulotlari narxining mavsumiy tebranishlari yoki ozuqa bozoridagi kutilmagan xatarlar sharoitida ham yuqori moliyaviy barqarorlik va xavfsizlik zaxirasiga (Margin of Safety) ega bo'lish imkonini beradi.

XULOSA

O'tkazilgan ilmiy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi korxonalarida chorvachilik mahsulotlari tannarxini kamaytirish ishlab chiqarish zanjirini vertikal integratsiyalash va ozuqa bazasini mustaqil shakllantirish bilan bevosita bog'liq. Jami xarajatlarning 60-65 foizini ozuqa tashkil etishi sababli, ozuqa ekinlarini mustaqil yetishtirish hamda saqlash bosqichida biologik inokulyantlarni qo'llash orqali quruq modda yo'qotishlarini (λ koeffitsiyentini) qisqartirish tannarxni pasaytirishning bosh iqtisodiy mexanizmi hisoblanadi.

Taklif etilayotgan resurs tejoyvchi iqtisodiy modelni amaliyotga tatbiq etish hisobiga sut yetishtirish tannarxini 16,2 foizga, go'sht tannarxini esa 14,6 foizga qisqartirish hamda transport-logistika xarajatlarini 32,0 foizga optimallashtirish imkoniyati mavjudligi ilmiy asoslandi.

Xarajatlar tarkibidagi o'zgaruvchan komponentlarning kamayishi korxonaning zararsizlik nuqtasini pasaytirib, yakuniy rentabellik darajasini 2,1 martaga oshiradi va bozor tebranishlari sharoitida chorvachilik subyektlarining moliyaviy xavfsizlik zaxirasini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Choriyev, K. A. (2022). Chorvachilikda mahsulot tannarxini kamaytirish va ozuqa bazasini diversifikatsiyalash yo'llari. *Iqtisodiyot va moliya*, (3), 45-52.
2. Pardayev, M. K., & Islomov, B. I. (2021). Agrosanoat majmuasi korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlari tahlili va ularni optimallashtirish mexanizmlari. *Biznes-ekspert jurnali*, 11(1), 89-96.
3. Nasimov, A. (2024). Klaster tizimida xomashyo yetkazib beruvchilar va qayta ishlovchilar o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish. *Agro-ilm jurnali*, (1), 114-121.
4. Yusupov, M. S. (2023). O'zbekistonda chorvachilik klasterlarining moddiy-texnika ta'minoti va logistika xarajatlarini boshqarish. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 2(5), 67-74.